

Respublika
Ta'lim Markazi

O'ZBEKISTON TARIXI

(XVI–XIX asrlar)

9

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Yangi nashr

*O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi
vazirligi nashrga tavsiya etgan*

Toshkent – 2024

8-§. SHAYBONIYLAR DAVRI ME'MORCHILIGI

O'ylab ko'ring

1. Mamlakatda oliy ta'lim muassasalarining ko'pligi nimadan dalolat beradi?
2. Siz yashayotgan hududda XVI asrda qurilgan tarixiy majmualar, yodgorliklar bormi? Ular haqida nimalarni bilasiz?
3. Mamlakatimizdagi qaysi tarixiy yodgorliklar Butunjahon nomoddiy ma'naviy merosi ro'yxatiga kiritilgan?

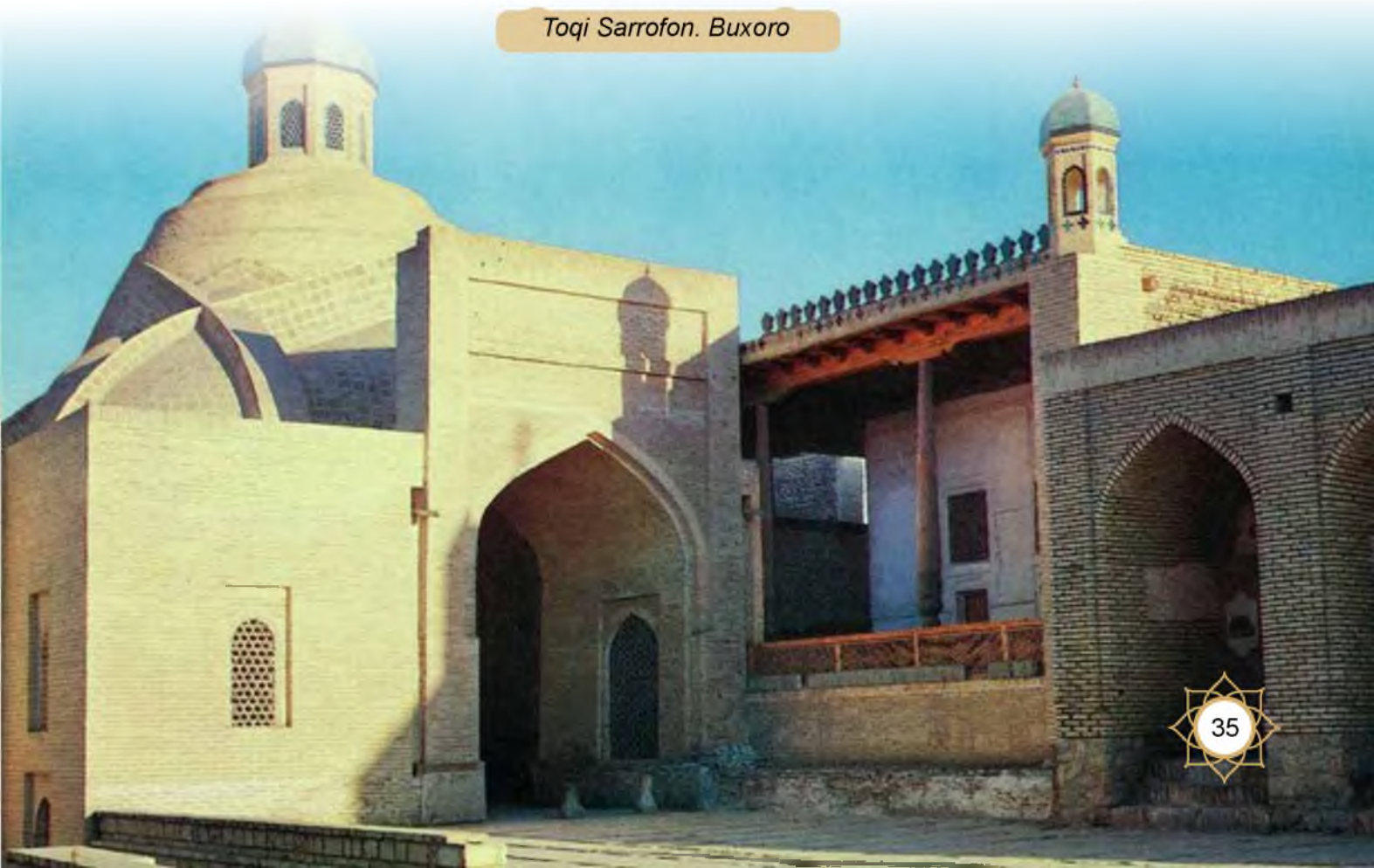

Tarix saboqlari

Shayboniylar 100 yil mobaynida (1500–1601) Markaziy Osiyoda hukmronlik qilib, tarixda salmoqli iz qoldirdi.

Shayboniylar dastlab temuriylar davridagi me'morchilik an'alarini davom ettiradilar. Buxoro shahrida katta qurilish va bunyodkorlik ishlarini amalga oshiradilar. Shaharni ta'mirlash ishlari kengaytiriladi, uning mudofaa devorlari yanada mustahkamlanadi. Shaharning shohko'chalarida mahobatli jamoat binolari barpo etiladi. Bu qurilishlarda, ularni bezash ishlarida Movarounnahr, Hirot, Balx ustalari ishtirok etadilar.

Toqi Sarrofon. Buxoro

Bilasizmi?

Mir Arab madrasasining qurilishi va o'ziga xos jihatlarini diqqat bilan o'rganing. U temuriylar davrida qurilgan madrasalardan nimasi bilan farq qiladi?

Ko'kaldosh madrasasi (Toshkent)

Shayboniylar davrida Toshkentda Ko'kaldosh madrasasi qad ko'targan. Madrasa 1551–1575-yillar orasida qurib ishga tushirilgan. Ko'kaldosh madrasasi hozirgi Chorsu maydonidagi Shahrison tepaligida, Xo'ja Ahror Valiy jome masjidining yonida an'anaviy sharq uslubida bunyod etilgan. Binoni qurishda an'anaviy kompozitsiyaga rioya qilingan: chorsu hovlisi keng, hujralar va ochiq ayvonlar bilan o'ralgan. Hovlining yo'llari hujralarni (darsxonalarni) masjid bilan ulaydi. Hujralar soni 38 ta bo'lgan. Ko'kaldosh Toshkentdagi eng chiroyli madrasalardan biridir.

Madrasa dastlab 3 qavatli edi. Darvozadan kiraverishda chapda masjid, o'ngda darsxona joylashgan. Masjid va darsxonalarning usti o'zaro kesishgan ravoqlarga o'rnatilgan gumbazlardan iborat.

Me'morlar madrasani bezashda, asosan, binoning old tomoniga e'tibor berishgan. Sirkor parchin va girih naqshlar bilan bezatilgan hashamatli peshtoqning ikki yoniga ikki qavatli ravoq ishlangan. Ikkinchi qavatdagi hujralar faqat peshtoqning ikki yonidagina saqlangan. Bosh tarzining ikki burchagi guldastalar bilan yakunlanib, tepasiga qafasa o'rnatilgan.

Mir Arab madrasasi

Mir Arab madrasasi – Buxorodagi Minorayi kalonning qarshisida joylashgan me'moriy yodgorlik. Mir Arab madrasasi ikki ulkan gumbazi bilan boshqa tarixiy binolardan ajralib turadi. Madrasaning kirish qismi kunbotar tomondadir. Darvoza ulkan peshtoq ostida joylashgan. Bino to'rt qavatdan iborat bo'lib, unda 114 ta xona bor. Madrasaning ichki qismi ham ajoyib tarzda loyihalashtirilgan. Hujralarni to'rtta ulkan peshtoq ajratib turadi. Madrasa binosini 1530–1536-yillarda shayx Mir Arab qurdirgan. Xalq orasida “Mir Arab” nomi bilan mashhur bo'lgan bu olimning asl ismi Sayyid Abdulloh Yamaniydir. U yigirma ikki yoshida ilm izlab Samarqandga keladi va Xoja Ahror Valiyga shogird tushadi. Xoja Ahror Valiy vafotidan so'ng uning o'g'li Muhammad Bakr Sayyid Abdullohni Buxoro amiri Ubaydullaxon bilan tanishtiradi. Tez orada u ilm-ma'rifati bilan el orasida taniladi va hurmat qozonadi. Biroq madrasa qurilishini nihoyasiga yetkaza olmaydi, 1536-yil boshida Mir Arab vafot etadi va uning vasiyatiga ko'ra kuyovi Shayx Zakariyo qurilishni oxiriga yetkazadi.

Madrasa O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufida bo'lib, sho'rolar davrida diniy o'quv yurti faoliyati vaqtincha to'xtatilgan. Madrasaga, asosan, maktabni tugatganlar qabul qilingan. 10 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan talabalar tahsil olgan.

Bosh tarzi ulkan peshtoqli, darvozasi orqasida 5 gumbazli miyonsaroy, ikki yonida baland gumbazli keng darsxona va masjid, go'rxona joylashgan. Koshinkori naqshlar yozuvlar bilan uyg'unlashgan. Go'rxona ichi gumbazosti bag'ali qalqonsimon muqarnasli, shipi va devorlari ganch o'ymakorligida bezatilgan, izorasi rang-barang koshinli. Go'rxonada Ubaydullaxonning yog'ochdan xotamkori usulida ishlangan sag'anasi, Mir Arab va uning qarindoshlari qabrlari bor.

Hozirgi kunga kelib Mir Arab madrasasida 3 yil davomida diniy ta'lim bilan bir qatorda umum-ta'lim fanlari ham o'qitiladi.

Toqi Zargaron

Mazkur me'moriy yodgorlik ham shayboniy hukmdor Abdullaxon II davrida qurilgan. Toqi Zargaron chorsuda joylashgan ikkita katta yo'lni me'moriy jihatdan uyg'unlashtirgan yodgorlik hisoblanadi. Chorsu ikkala yo'ldagi qatnovni ham osonlashtirgan.

Toqning atrofida to'rtburchak shaklni hosil qiluvchi kichik gumbazlar mavjud. Sakkiz burchakli xona ulkan gumbaz bilan yopilgan. Ular burchaklardagi do'kon va ustaxonalar tomi bo'lgan. Toqning gumbaz tomli xonalari bo'lib, salqin va qorong'i edi.

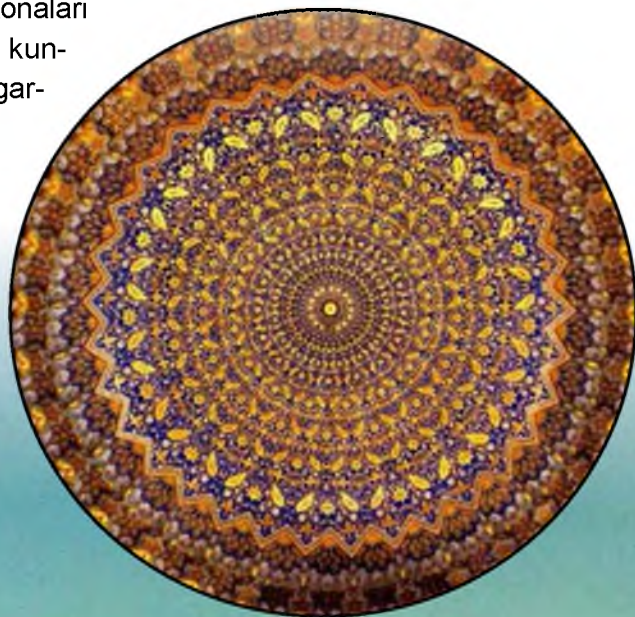
Toqda ziraklar, uzuk, qurol-aslahalar uchun bezaklar, o'yma muhrlar, munchoq va marjonlar yasalgan.

Toqi Zargaronda chet davlatlardan savdogarlar kelib o'z buyumlarini sotishgan. Asosan, bu toqqa arablar, forslar, hindlar, ruslar, xitoylar, turklar va boshqa millatga mansub savdogarlar kelishgan. Ular toqda Xitoy shoyisi, Kashmir ro'moli, Misr zarbof gazlamalari, arab joynamozlari, Tibet ziravorlari kabi mahsulotlar sotishgan. Ovqatlanish uchun ajratilgan joylarda somsa, non va issiq taomlar sotilgan. Mazkur toqda hukmdor farmonlari ham e'lon qilingan.

O'tmishda uning dalonlarida 36 ta zargarlik ustaxonasi va do'konlar bo'lgan. Atrofiga savdo rastalari, ombor, karvonsaroylar qurilgan.

Toqi Zargaron Ulug'bek madrasasi yonida, qadimiy shahriston markazi – ikkita katta ko'cha kesishgan chorraha ustini qoplab turadi.

Toqi Zargaronda ayni davrda hunarmandlar ustaxonalari va savdo rastalari mavjud. Ushbu do'konlarda hozirgi kunda ziravorlar, yog'ochdan yasalgan buyumlar va zargarlik ashyolari, qadimiy kolleksiyalar sotiladi.

Abdullaxon madrasasi (Buxoro)

Mazkur me'moriy obida Abdullaxon II tomonidan bunyod etilgan. Uning qurilishida xom va pishgan g'isht, loy, taxta, maxsus "qir" qotishmasi va shu kabi mahsulotlardan foydalanilgan. Me'moriy obidaning hovli atrofini ikki oshyonli hujralar o'rab turadi. Har ikki tomonida baland peshtoq joylashgan. Peshtoqlar orqali ichkari xonalar va xonaqohga o'tiladi. Madrasaning katta peshtoqi janubga qaragan. Peshtoq qanotlari va guldastalar sirkor bezaklar bilan pardozlangan. Darvozadan o'tib, ikki yondagi katta xonalar – darsxona va masjidga kiriladi.

Me'moriy obida Sharq an'analarini o'zida mujassamlashtirgan, gumbazli uslubda, bezaklar qo'llanilgan holda qurilgan. Modarixon madrasasi bilan birgalikdagi ko'rinishi "qo'sh" uslub namunasi hisoblanadi.

Madrasa darvozasi xotamkori uslubining noyob namunasi – garih shaklli mayda yog'och parchalaridan terilgan. Me'moriy obidaning o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, tuzilishi odatdagi madrasalardan ancha farq qiladi. Madrasa ro'paradagi Modarixon madrasasiga qarab biroz egilgan holatda qurilgan.

Modarixon madrasasi Abdullaxonning onasiga atab qurilganligini hisobga olsak, bu onaga o'ziga xos hurmat ramzidir. Abdullaxon davri me'morchiligining yetuk namunasi bo'lgan bu madrasa Buxoro me'morchiligining XVI asrda erishgan barcha ijodiy yutuqlarini namoyon etadi.

Manbalarda

– Shayboniyxon o'rta osiyoliklarning ichki kuchlariga tayanib yurishlar qilgan va oqibatda chegarasi Amudaryo doirasidan juda uzoqqa cho'zilgan ulkan mamlakatni barpo etgan buyuk hukmdorlarning oxirgisi edi.

– Ilk Amu va Sir daryolarining narigi tarafidagi musulmonlar bilan G'arbiy Osiyodagi din qar-doshlari o'rtasida juda yaqin bo'lmasa-da, doimiy aloqa bor edi. Temuriylarning inqirozi bilan bu aloqa tamom bo'ladi. Movarounnahr mustaqil bo'lishi natijasida juda qadim zamonlardagi kabi uning suv hududi Turon bilan Eron orasida asosiy bir chegara holatini oladi.

Buxoro hammomlari

XVI asrda qurilgan Hammomi Bozori kord (erkaklar hammomi) va Hammomi Kunjak (ayollar hammomi) hali-hamon xizmat ko'rsatib kelayotgan bo'lsa, Hammomi Sarrofon (erkaklar hammomi) bizning davrimizgacha buzilmay yetib kelgan.

Arxitekturasi bir-biriga juda o'xshash bo'lgan bu hammomlarning yechinish xonasi, choy ichib hordiq chiqariladigan katta (yog'och ustunli) xona, o'rtada asosiy xona, uning atrofida yuvinish xonalari bo'lib, ular katta va kichik gumbazlar bilan yopilgan. Ustunlari juda mustahkam.

Hammom yerosti qismining tuzilishida oldin chuqurlik bo'lib, chuqurlikda go'lax (olovxona) joylashtirilgan. Keyin issiq havo aylanib yurish yo'llari bo'lgan. Xonalar poyostonasi issiq havo yo'li va go'lax ustida qurilgan.

Buxoro hammomlari, asosan, madrasa, masjid, bozorlar va boshqa tarixiy binolar markazlari oldida qurilgan. Hammomlar ko'p xonali, yer ostida gumbazsimon shaklda bunyod etilgan. Hammomlar polosti kanallar orqali issiq havo bilan isitilgan. Oqova suvlar uchun ariqchalar qazilgan, xushbo'y moddalar va kul suv (ishqorli suv) uchun mo'ljallangan hovuzchalar sirti suvga chidamli maxsus qorishmalar bilan qoplangan, devorlar ganch bilan suvalgan, sirli sopol parchinlar bilan bezatilgan.

Hammomlarni yoritish va havosini yangilab turish maqsadida gumbazlar cho'qqisi oynaband qilib ishlangan. O'rta asrlarda Buxoro hammomlari "garmoba" deb nomlangan bo'lib, ichki va tashqi me'moriy uslubi o'zgarmasdan birdek saqlanib kelingan. Hammomlarning ichki qismi dam olish

va yechinish kabi xonalardan iborat bo'lgan. Asosiy yuvinish xonalariga pillapoya orqali bir metr pastga tushilgan. Mavjud yettita xona ichma-ich qurilgan. Xonalarning havosi bir-biridan issiq va sovuqligi hamda hajmi bilan ajralib turgan. Birinchi xona oyoq yuviladigan xona, harorati o'rta, sovuqxona ham deyilgan. Sovuqxonaning devor tomonlariga marmartosh bilan uzun supa qilingan. Supalarning usti nafis marmarlar bilan qoplangan. Supalar balandligi yarim metr bo'lgan. Xonalar katta-kichik hajmdagi gumbazlar bilan bir-biriga tutashtirib borilgan. Sovuq havoli xonalar devori bir qavatli, issiqxonalar devori esa ikki qavatli bo'lgan.

Manbalarda

1558-yil Buxoroga tashrif buyurgan ingliz sayyohi Antoni Jenkinson bu yerdagi hammomlar haqida shunday deydi: "Ayniqsa, hammomlar shunday ko'rkam qurilganki, bunaqasi dunyoning hech qayerida yo'q".

Mustaqil faoliyat

1. Mamlakatda ilm-fanning rivoji uchun eng zarur bo'lgan asosiy omillarni qayd eting.
2. Mamlakatimiz hududida XVI asrda qurilgan me'moriy obidalar haqida ma'lumot to'plang va quyidagi savollarga javob bering.
 - Me'moriy obida qurilgan davr.
 - Me'moriy obidaning vazifasi nimadan iborat bo'lgan? Undan nima maqsadlarda foydalanilgan?
 - Obidaning arxitekturasi, o'ziga xosligi.
 - Hozirgi kundagi ahvoli.
 Javoblaringiz asosida taqdimot tayyorlang.

Baroqxon madrasasi

Baroqxon madrasasi 1531–1532-yillar – XVI asr ikkinchi yarmida Toshkentda qurilgan. Hovli atrofida hujralar va ichki tarafida peshtoq bo'lib, madrasaning g'arbiy qismi birmuncha oldinga chiqqan. Poydevori toshdan, qalin devorlari turli hajmdagi pishiqlik g'ishtidan ishlangan. Ba'zi joylari sinchli. Baroqxon madrasasi o'rnida dastlab ikkita (katta va kichik) maqbara bo'lgan.

Kichik maqbarada Baroqxon qabri bor. Baroqxon ikki maqbarani o'z ichiga olgan madrasa qurdirgan. Madrasaning sharq tomonidagi ulkan peshtoqqa rang-barang sirkor g'ishtchalardan namoyon terilgan. U handasiy va girih naqshlar bilan hoshiyalangan.

Peshtoqning yuqori qismi saqlanmagan. Asosiy peshtoqning orqa tomonida yana peshtoq va besh qirrali ravoq bor. G'arb tomondagi ichki peshtoq ko'k gumbazning tarkibiy qismi bo'lgan.

Baroqxon madrasasining to'rt burchagida cho'ziq xona (qorixona)lar bo'lgan. Bino shakli va bezaklari o'z holicha qolgan. Uning 22 m li gumbazi ko'k sirkor g'ishtchalar bilan pardozlangan. Gumbaz ostidagi 4,5 m li poygumbazga turli rangdagi sirkor g'ishtchalardan handasiy va girih naqshlar terib ishlangan, Qur'on suralari bitilgan. Maqbara ichki qismidagi bezaklar keyinchalik ko'chib tushgan.

Ichki devorning tepa qismida ganchdan ishlangan naqshlar bo'lib, ularga oltin suvi yugurtirilgan, pastki qismida olti burchakli sopollardan terilgan keng izora bor (ular yashil sirkor, zarhalli g'ishtchalar bilan ajratilgan). Baroqxon madrasasi naqshlarining go'zalligi, qurilish uslubi jihatidan Samarqandning eng yaxshi me'moriy yodgorliklaridan biri – XV asrning ikkinchi yarmiga oid Oqsaroyga yaqin turadi.

Baroqxon – shayboniylar sulolasidan bo'lgan xon. Abulxayrxonning nevarasi, Toshkent hokimi Suyunchxo'janing kichik o'g'li edi.

9-§. SHAYBONIYLARNING TASHQI SIYOSATI

O'ylab ko'ring

1. Shayboniylar hokimiyat tepasiga kelgan vaqtda ularning hukmronligiga bevosita ta'sir ko'rsata oladigan qaysi sulolalar o'z davlatlarini qura boshlagan edilar?
2. Safaviylar va boburiylarning shayboniylar bilan munosabatlari qanday kechgan? Bu sulolalar shayboniylar hukmronligidagi mamlakatlarga qanday xavf solgan?
3. Faraz qiling, siz shayboniylar saroyida maslahatchisiz. Siz ularga safaviylar, boburiylar bilan qanday munosabat o'rnatishni maslahat bergan bo'lardingiz? Nima uchun?
4. 1576-yilda Eronda qanday vaziyat yuzaga kelgan edi? Bu vaziyat qaysi voqealarga sabab bo'ldi?

Tarix saboqlari

Shayboniylarning Xurosonni qo'lga kiritish borasida amalga oshirgan tadbirlari

Shayboniylar hokimiyat tepasiga kelgan davrdan boshlab butun XVI asr mobaynida faol tashqi siyosat olib bordilar. Hukmronliklarining dastlabki davridayoq ular bilan oldinma-keyin Eronda safaviylar, Hindistonda boburiylar hukmronligining o'rnatilishi natijasida mintaqada uch siyosiy kuchning manfaatlari to'qnashadi. Manfaatlar to'qnashgan asosiy nuqta siyosiy, harbiy va iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan Xuroson edi.

Shayboniylarning Hirot va Balxga egalik qilish borasidagi harakatlari ham bu kurashning markazida turdi.

Xuroson masalasini hal qilish va nazoratda ushlab turishda Muhammad Shayboniixon, Ubaydullaxon va Abdullaxon II davrida shayboniylarning qo'llari baland keladi. Boshqa paytlarda safaviylar g'olib bo'lishadi. Xuroson uchun bo'lgan kurashlarni muvaffaqiyatli olib borish yo'lida safaviylar uchun asosiy to'siq Usmonli saltanati edi. Navro'z Ahmadxon, Abdullaxon II va boshqa hukmdorlar usmonli sultonlar bilan yaqinlashishga harakat qilganlar. O'z navbatida, ular ham o'zbek davlati poytaxtiga bir necha bor o'z elchilarini yuborishgan. Masalan, shahzoda Abdulmo'min usmonli sultoni Murod III ga yuborgan xatida Eronga qarshi birga kurashish taklifini bildirgan edi.

Shayboniylar safaviylarga qarshi kurashda boburiylardan ham foydalanishga harakat qilishadi. Biroq boburiylar shayboniylarning safaviylar bilan kurashiga faol aralashish yo'lini tutishmaydi.

1576-yilda Eronda yuzaga kelgan siyosiy inqirozdan foydalangan usmonli sultoni Murod III safaviylarga qarshi urush ochadi.

Bu voqea Abdullaxon II ning Xurosonga bostirib kirishi, Mashhad, Nishopur va boshqa shaharlarni egallashi uchun qulay vaziyat yaratadi.

Abdullaxon II Hindistonga Mir Quraysh boshchiligida elchilar jo'natadi. Maqsad Badaxshon va Eronning boshqa hududlarini shayboniy hukmdor tomonidan egallanishi tufayli o'zaro munosabatlarga oydinlik kiritish edi. Boburiylar yetakchisiga yo'llangan xatda Badaxshonning zabt etilishi sabablari, u orqali Makka va Madinaga yo'l ochilgani, bu hududni kofirlar zulmidan qutqarish yo'lidagi harakat sifatida asoslangan edi.

1586-yili Buxoroga Hakim Humom va Sadr Jahon boshchiligidagi elchilarning yetib kelgani Akbarshohning shayboniylar bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslikka qaror qilganini ko'rsatadi.

Bilasizmi?

1. Jahon tarixi bilan bog'lang: o'rganilayotgan davrda Moskva hukmdorlari qaysi xonliklarni o'ziga bo'sundira boshladilar?
2. Qaysi hududlar Moskva boshqaruviga o'tdi? Buning natijasida qanday iqtisodiy imkoniyatlar yuzaga keldi?

Manbalarda

“Temur tuzuklari”, “Zafarnoma”, “Boburnoma” kabi tarixiy manbalardagi turk-o'zbek urug'larini dasht o'zbeklarining urug'lariga taqqoslaganda, ular orasida deyarli farq yo'qligini ko'rish mumkin. Yuqoridagi manbalarni yuzakiroq o'rganishning o'ziyoq hali dasht o'zbeklari ikki daryo oralig'iga joylashmagan XIV–XV asrlarda o'zbeklarning tarkibida bo'lgan urug'lar bu yerda yashaganligini aniqlashga imkon beradi. Jumladan, yuqoridagi manbalarda Temurbek va undan oldingi davrlarda ikki daryo oralig'ida yashagan arg'unlar, oyratlar, qovchin, do'g'lat, ming, mo'g'ul, uyg'ur, turkman, norin, itarchi (o'tarchi bo'lsa kerak), qorluq, qushchi, tulkichi, totar, kerait, qipchoq, mang'it, tag'oyi va boshqa turkiy xalqlar keltiriladi. Ana shu urug'larning barchasi temuriylar davlatida ham, dasht o'zbeklari davlati tarkibida ham bo'lgan. Dasht o'zbeklarining yo'lboshchisi Shayboniyxonning esa dastlab faqat olti o'zbek urug'iga: qushchi, do'rmon, uyg'ur, qurlaut, echki, nayman, keyinchalik 15 urug'iga tayanib hokimiyatni qo'lga olganligi ma'lum. Shuning uchun ham bu urug'larning madaniyati, ijtimoiy rivojlanish darajasi har xil bo'lsa-da, kelib chiqishi deyarli bir xil edi.

Tarix g'ildiragining bosib o'tilgan ma'lum nuqtasida ular hokimiyat va ustunlik uchun bir-biri bilan shiddatli kurash olib borgan siyosiy kuchlar edi. Ammo shunisi aniqki, ikkala sulola ham bizning bobolarimiz, ya'ni ajdodlarimizdir. Vorislar ulug' ajdodlarini tanlay olmaydilar, “ular Alloh dandir” degan ibora bor, biz esa ular yaratgan qudratli davlatchilik va madaniyatning vorislaridirmiz.

Ziyodulla Muqimov, huquqshunos olim

vab-saytimiz: Zokirjon.com

Zokirjon.com vab-sayti orqali o'zingiz uchun kerakli ma'lumotlarni yuklab oling.

Zokirjon Admin bilan

90-530-68-66, 91-397-77-37 nomerga telegram orqali bog'lanishingiz yoki nza456, nza445 izlab telegramdan yozishingiz so'raladi.

Telegramda murojaatingizga o'z vaqtida javob beriladi.

9-sinf O'zbekiston tarixi II chorak darsligini to'liq holda olish uchun telegramdan yozing.

Telegram kanalimiz:

@Maktablar_uchun_hujjatlar

To'lov uchun: HUMO 9860230104973329

Plastik egasi Nabiyev Zokirjon

DIQQAT!!!

Sizga bu **OMONAT** qilib beriladi.
To'liq holda olganingizdan so'ng:
Faqat o'zingiz uchun foydalaning.
Hech kimga bermang hattoki eng yaqin insoningizga ham.
Internet orqali vab-saytlarga joylamang.

Kanal va gruppalarga tarqatmang.

OMONATGA

HIYONAT QILMANG.

Bizni hizmatdan foydalanib qulay imkoniyatga ega bo'ling!

Bizda maktablar uchun quydagi hujjatlar mavjud

- 1. 1-11-Sinflar uchun sinf soati ish reja va konspektlari**
- 2. 1-11-Sinflar uchun barcha fanlardan to'garak hujjatlari**
- 3. Sinf rahbar hujjatlari**
- 4. Metodbirlashma hujjatlari**
- 5. Ustama hujjatlari**
- 6. 1-11-Sinflar uchun barcha fanlardan konspektlar**
- 7. 1-11-Sinflar uchun Ish rejalar (Taqvim mavzu rejalar)**
- 8. Darsliklarning elektron varianti**
- 9. Maktab ish hujjatlari**
- 10. Direktor ish hujjatlari**
- 11. MMIBDO' ish hujjatlari**
- 12. O'IBDO' ish hujjatlari**
- 13. Psixolog hujjatlari**
- 14. Xotin-qizlar qo'mitasi ish hujjatlari**
- 15. Kutubxona mudirasi ish hujjatlari**
- 16. Besh tashabbus hujjatlari**
- 17. Ochiq dars ishlanmalar, taqdimotlar, slaydlar**